

УНІВЕРСИТЕТСЬКІ СТАТУТИ – ОСНОВНІ ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНІВЕРСИТЕТІВ ТА ІНШИХ ВНЗ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Діяльність закладів вищої освіти Російської імперії регламентувалась відповідними університетськими Статутами, які поширювали свою дію на всі інші вищі навчальні заклади. Дослідження політики самодержавства в галузі вищої освіти, університетських статутів, а також положень та інструкцій, пов'язаних з регламентацією діяльності ВНЗ, необхідні для відтворення цілісної картини епохи поступового розпаду, а згодом і ліквідації кріпацтва в Російській імперії та подальшого періоду модернізації країни. Питанням вищої освіти присвячено чимало досліджень, зокрема ґрунтовною є праця О.Є.Іванова з історії вищої школи Росії кінця XIX – початку XX ст., у якій з нових позицій розглядаються питання університетської політики царського самодержавства. Заслуговує на увагу праця Р.Г. Еймонтової (1993 р.), яка присвячена дослідженню університетської реформи 1863 року. Та у переважній більшості досліджень відсутній історико-правовий аналіз регламентаційної законодавчої бази, основою якої є університетські статuti, що регулювали діяльність університетів. Найменше досліджені питання університетських реформ 60-х та 80-х рр. XIX ст. Введення нових статутів супроводжувалось правилами та інструкціями. Тому для об'єктивної характеристики стану університетської освіти вважаємо за доцільне проаналізувати документи, які доповнювали дію статутів. Це обумовлюється тим, що в історіографії цей аспект проблеми висвітлено дуже слабо.

Метою нашого дослідження є аналіз нормативно-правових документів, які регламентували діяльність університетів та інших ВНЗ Російської імперії другої половини XIX ст. на матеріалах Наддніпрянської України. Тому, ми ставимо перед собою завдання, які маємо вирішити у даній роботі: дати характеристику політики царату в галузі вищої освіти, визначити її основні етапи та принципи; проаналізувати зміни нормативно-правової бази, що регулювала діяльність університетів; з'ясувати внесок університетів та інших

ВНЗ України в розробку основних законодавчих актів, які стосувалися їх життя і діяльності.

У 1804 р. на підставі проектів, розроблених ще за часів Катерини II та прикладу улаштування університетів у тогочасній протестантській Німеччині, у Росії приймається перший статут. Згідно нього університети наділялись широкою автономією і свободою викладання. Вищим органом самоврядування визначалась Університетська рада, яка складалась з професорів і мала найширші повноваження у навчальному, адміністративному та господарському напрямках. Усі порушення, скоєні викладачами та вихованцями, підлягали юрисдикції університетського суду. Незважаючи на певне намагання уніфікації, університети Російської імперії до кінця XIX ст. різнилися між собою окремими правилами, кількістю факультетів та переліком дисциплін.

У цілому ж дії царського уряду в галузі вищої освіти зводились до головної тенденції – намагання перетворити університети, а потім і інші вищі навчальні заклади, в частину державно-бюрократичної машини, завдання яких полягало у безумовній підтримці існуючого режиму. Красномовно засвідчують самодержавну політику в галузі освіти слова міністра освіти І. Делянова, виголошені у 1888 р.: “Важливо не залучення до вищої освіти великої кількості осіб, а поставлення обраної і здібної меншини в умови, сприятливі для широкого розвитку талантів” [1].

У 1835 р. з наміром ввести уніфікацію вищої освіти, а також покласти край неконтрольованому домашньому вихованню молоді, зменшити потяг до закордонної освіти, був введений в дію наступний загальний статут. Були значно обмежені існуючі академічні свободи. З цього часу головні важелі управління вузами зосереджуються в руках попечителів учбових округів. Концепція вищої освіти виходила з принципів російської державності і вкладалась у формулу “Самодержавство, православ’я, народність”. Згідно нових штатів навчання в університетах проводилося на чотирьох факультетах: історико-філологічному, фізико-математичному, юридичному та медичному. Навчання замість трьох тривало чотири роки, на медичному факультеті – п’ять років.

За статутом 1835 р. уся адміністративна влада над університетами знаходилася в руках попечителя, від нього залежало університетське правління та вирішення всіх основних питань діяльності університетів. Уся ділова документація університетів проходила через попечителя. Звітна документація попечителів відігравала значну роль у формуванні урядової політики. Посада попечителя належала до високого III класу згідно Табелі про ранги, він призначався імператором з числа вищих сановників держави. Характерно, що попечителі зберегли значну владу за статутом 1863 р., їх функції не обмежувалися тільки загальним контролем (як того прагнули ради Харківського та Київського університетів). Попечителі мали право прийняття остаточних рішень з багатьох важливих питань. Характерною рисою статуту 1863 р. було те, що межі влади попечителя по відношенню до університетів не були достатньо чітко виписані, була закладена можливість збільшення повноважень попечителя у певних ситуаціях.

З вибухом буржуазних революцій у Європі уряд запровадив нові заходи, які мали слугувати посиленню нагляду “...за духом викладання, за поведінкою студентів та благочинністю викладачів та студентів” [2]. У зв’язку з цим 1849 р., як шкідливі, з університетських програм були вилучені предмети державного права країн Європи та філософія. Не маючи можливості зовсім ліквідувати викладання суспільствознавчих дисциплін – державне право, політичну економію, фінанси, міністерство посилило відомчу цензуру. За словами російського історика С. Соловйова “...час з 1848-го по 1855-й рік був схожий на перші часи Римської імперії, коли безумні цезарі, спираючись на преторіанців і чернь, душили все краще, все духовно розвинуте в Римі” [3].

З 1845 р. українські університети – Київський та Харківський, були підпорядковані безпосередньо генерал-губернаторам. Через це в них панував формалізм в організації навчання, впроваджувались казарменні порядки, пригнічувалась будь-яка ініціатива. Наприклад, інспектуючи в кінці 50-х років Харківський університет місцевий генерал-“попечитель” С. Кокошкін висловив щире здивування, чому студенти на плацу вишиковані за факультетами, а не за “аудиторіями”? На що університетському начальству не знайшлося що

відповісти. Царський уряд та його система згодні були навіть на те, щоб студенти займалися чим завгодно, аби не політикою. Так, київський генерал-губернатор Д. Бібіков, приділяючи чи ненайголовнішу увагу викоріненню зі стін університету Св. Володимира так званого “польсько-малоросійського жаргону, не соромлячись дозволяв студентам вештатися по “злачних” місцях і скоювати досить сумнівні вчинки, але тільки, не дай боже, займатися політикою” [4].

На думку відомого вченого М. Пирогова, осередок вищої школи – університет вже на середину XIX ст. став не чисто науковою інституцією, а установою з суттєвими домішками “урядових, церковних, навчально-громадських, національних нашарувань, що було чуже його ідеалам” [5].

Наприкінці 1840-х - на початку 1850-х рр. урядова регламентація університетського життя надзвичайно посилилася, однак можна стверджувати, що деякі зрушення урядової політики в галузі освіти почали відбуватися вже в останні роки царювання Миколи I. Підготовка університетської реформи розпочалася в середині 50-х років XIX ст. Процес підготовки реформи пройшов декілька етапів, перший з яких охоплював другу половину 50-х років – середину 1861 р., другий – кінець 1861 р. – червень 1863 р. Керівництво та університетська рада Київського та Харківського університетів, а також попечителі Київського та Харківського учбових округів брали активну участь у підготовці університетського статуту. Вони брали активну участь у створенні та діяльності Комісії з підготовки проекту статуту, яку очолював сенатор Єгор фон Брадке. У Комісії працювали ректор Київського університету професор-правознавець М.Х. Бунге та професор Харківського університету К.К. Фойгт. Уряд спробував піддати проект статуту широкому обговоренню університетами, губернаторами, окремими представниками духовенства, місцевими предводителями дворянства, а також іноземними вченими. Така акція не була типовою для попередньої практики підготовки законопроектів у Російській імперії й демонструвала справжні реформаторські прагнення уряду. Були проаналізовані відгуки Київської та Харківської університетських рад,

відгуки професорів, та іноземних вчених. Аналіз показав, що багато з наданих пропозицій знайшли відображення у законі.

З рядом демократичних реформ кінця 50-х – початку 60-х рр. ХІХ ст., які торкнулися також освіти, в університетах скасовувались деякі обмеження, в тому числі відновлювались кафедри державного права і філософії, посади ректорів та деканів факультетів знову були виборними (1861 р.), значно демократизувалась внутрівузівська атмосфера. У той же час, студентські заворушення початку 60-х років, до заспокоєння котрих залучалась поліція та армія, викликали підготовку нового загального статуту, який відбив гостроту суспільної пореформеної Росії між прибічниками охоронно-консервативної та демократичної тенденцій. Університетська реформа, яка співпала з придушенням польського повстання та наступом реакції, була прискорена необхідністю “наведення порядку” в університетському питанні. Найбільш суттєві зміни, які були втілені у статуті 18 червня 1863 р., стосувалися системи управління університетами. Новий статут 1863 р. відновив елементи корпоративної автономії університетів для викладацького складу та адміністрації, посилив роль університетських та факультетських рад в навчальній та адміністративній частинах. Права університетської ради значно збільшувалися, її рішення з багатьох важливих питань визнавалися законом остаточними. Університетський статут дійсно став значним кроком уперед у напрямку розвитку самоврядування й відповідав ідеологічному спрямуванню комплексу ліберальних перетворень 60-х років ХІХ ст.

Позитивним заходом періоду реформи в галузі університетської освіти стало відкриття у 1865 р. ще одного університету на теренах України – Новоросійського. Обставини, пов’язані з його заснуванням, свідчать, що уряд та міністерство дотримувалися демократичних методів розв’язання проблеми, відмовившись від підготовленого проекту відкриття університету в Миколаєві.

Одночасно був посилений контроль над студентами. Вони позбавлялися прав мати власні громадські організації. Спеціально для нагляду за студентами встановлювалася посада проректора або інспектора. За статутом 1863 р. був значно обмежений прийом до університетів вільних слухачів та заборонено

вступати жінкам. Згідно статуту всі університети перебували під опікуномством імператора і через це офіційно іменувались «імператорськими». Статут надавав право університетам з дозволу міністра засновувати наукові товариства, які стали досить суттєвою ланкою з поширення в країні наукових знань та культури. У той же час уряд надалі розцінював статут 1863 р., як втрату власних позицій у галузі, тим більше, що за його допомогою не вдалося припинити студентські заворушення.

Наступ контрреформ починається з 1872 року. Зміни урядової університетської політики перш за все були викликані значними студентськими виступами наприкінці 60-х років XIX ст. Реформа університетської освіти вступила в нову стадію з призначенням на посаду міністра статс-секретаря І.Д. Делянова. Він був товаришем міністра Толстого. Потім працював у IV відділенні канцелярії, був головою комісії по розробці нового статуту в 1876-78 рр. Документи свідчать, що представники університетів у комісії 1875 р. змогли протистояти планам міністерства щодо нового статуту й висунути своє бачення основних принципів університетської політики. Саме позиція університетських рад та їх представників у комісії дала змогу відстояти та зберегти до початку 80-х років здобутки статуту 1863 р.

Та, все ж з середини 70-х рр. почалася підготовча робота з його перегляду.

Одним з напрямків щодо цього було намагання перетворити університети у привабливі для дворянства за рахунок скорочення їх вихованців, збільшення прав випускників на урядовій службі, обмеження доступу до вищої освіти представників нижчих станів тощо. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. міністерство просвіти спільно з вищими установами держави – міністерствами військових справ, внутрішніх справ, державного майна, фінансів, сполучень, Св. Синоду розпочало підготовку до корінного реформування вищої освіти в імперії у напрямку перетворення її в надійну опору самодержавства. Ці дії знайшли підтримку серед консервативних верств суспільства, які будь-що намагались недопустити європейського вільнодумства у навчальних закладах. Так у листі до Олександра II (липень 1879 р.) один з ідеологів реакції М. Катков, підкреслював, що держава, ні в якому разі не може

випускати зі своїх рук справу народної освіти, тим більше в часи смуту. Він стверджував, що лише завдяки введенню нового статуту у стінах університетів зможе утвердитися “спокій і дух, звільнений від сторонньої, і при тому дурної домішки”, а “нагляд за студентами та їх відгородження від шкідливого впливу”, принесе користь [6].

Передбачалося докорінно змінити навчальну систему та посилити контроль, що мало позбавити як викладацький склад, так і студентів від розкладаючого впливу дозволених вольностей, ліберальних і соціалістичних революційних ідей, “повернути” університетам ідею “державних установ” [7].

Головне в університетській реформі 80-х рр. - ліквідація університетської автономності, колегіальності, корпоративності, повне підпорядкування університетів сильній урядовій владі. Свої особливі статuti зберігали тільки Дерптський та Варшавський університети. У трьох університетах України діяв загальноросійський статут, який з деякими змінами визначав положення світської освіти в цілому.

Наслідком цих реформаторських дій стало впровадження університетського статуту 23 серпня 1884 р., який фактично відкрив епоху реакції в галузі внутрішньої політики. За рішенням Олександра III у статуті були остаточно ліквідовані залишки автономії університетів і вони підпорядковувались повністю міністру просвіти та попечителям. Був скасований університетський суд. Нагляд за студентами та вільними слухачами здійснював інспектор, який призначався міністром [8].

Для порівняльного аналізу Статутів важливим джерелом є опублікована МНП “Сравнительная таблица Уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг.”

Статут 1884 р. кардинально змінював соціально-правовий статус університетів. За статутом 1804 р. університети були центрами просвіти, водночас виконували функції і органів управління навчальними закладами. Статут 1835 р. вніс зміни в таке положення: попечитель мусив обов'язково жити в учбовому окрузі і виконувати обов'язки нагляду і контролю за всіма навчальними закладами. У 1863 р. знову відновлювалося університетське

самоврядування. Згідно параграфу 26 за попечителем залишався тільки вищий нагляд за діяльністю університету в рамках статуту.

У статуті 1884 р. статусу попечителя було присвячено окрему главу. У ст.6 було зазначено: “Попечитель учебного округа заботится о благосостоянии университета, наблюдает за ходом университетского преподавания и за точным исполнением всеми... установлениями и должностными лицами правил, предписанных законом..., преследует всякое уклонение от сих правил” [9].

Ми ж у своєму дослідженні історико-правовий аналіз університетського статуту 1884 р. приводимо у порівнянні з іншими статутами і найбільше зі статутом 1863 р. Це особливо важливо, оскільки статут 1884 р. значно змінив попередній устрій університетів з їх автономією та виборним началом. Повноваження університетських рад були суттєво скореговані. Університетська громадськість та й суспільство в цілому сприйняли університетський статут 1884 р. як кардинальну зміну в урядовій політиці.

Прагнення усунути студентів від тогочасних суспільних проблем призвело до того, що на юридичному та історико-філологічному факультетах (до 1889 р.) був обраний так званий класичний напрям поглибленого вивчення стародавнього світу, що призвело до різкого зниження теоретичного рівня викладання та переведення ряду важливих дисциплін у розряд факультативних, “необов’язкових” предметів.

Як згадував про навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету М. Грушевський (1886-1890 рр.), який, за його ж висловом, у ті сумні часи не був винятком серед інших, “на перший план висунено класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; всі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності гімназист... Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу”[10]. Ряд вчених із світовим ім’ям – І. Мечніков, І. Сеченов, Д. Менделєєв, М. Ковалевський та багато інших були змушені залишити університетські кафедри.

Коло компетенції Ради університету і факультету звужувалося до сфери контролю над навчальним процесом. Тоді, як за статутом 1863 р., Рада була головним органом університетського самоврядування, вирішувала кадрові питання, питання про заснування вчених товариств, складений Правлінням кошторис.

Після 1884 р. регламентація діяльності університету була настільки дріб'язковою, що МНП слідкувало навіть за введенням діловодства в університетах. Була введена спеціальна глава “О порядке деловодства в собраниях факультетов и советов” [11]. За цим статутом ліквідовувався ще один орган університетського самоврядування - університетський суд, відновлений в 1863 р.. Нагляд за дисципліною мусила здійснювати інспекція, яка була поставлена незалежно від професорської колегії: ст.48. “Инспектор студентов имеет ближайшее наблюдение за исполнением... правил, ... порядка и благочиния..., в случае нарушения меры к восстановлению оных. ... инспектор наблюдает ... за поведением студентов вне университетских зданий” [12].

Ліквідувалось студентське самоврядування. Було ускладнено порядок прийому в студенти, вводилась спеціальна форма одягу, заборонялись студентські організації. Головна мета цих нововведень - ліквідувати ґрунт для студентських хвилювань, зосередити увагу студентів на навчанні.

Статут 1884 р. проголошував свободу “викладання” і “свободу слухання”, основний принцип німецьких університетів, слугував взірцем для російських. Введення принципу конкуренції викладачами, при якому один і той же предмет викладався різними викладачами, на практиці не досягав поставленої мети. Для збільшення викладачів вводилась - доцентура, при якій значно полегшувався доступ до викладання. За прикладом німецьких університетів запроваджувалась система гонорарів, за якою крім загальної університетської платні, студенти мусили сплачувати викладачам окремо за кількістю лекційних і практичних годин, окремо на користь університету (по 5 руб. за кожне півріччя і 1 руб. за недільний час). Згідно Статуту 1863 р. з кожного студента столичного університету визискувалося по 50 руб., в інших - по 40 руб. на рік [13].

Крім того, змінювалась організація викладання. Навчальні плани, Програми, Правила для іспитів подавало міністерство, яке мало затверджувати навіть розклад занять. Навчальний курс було розділено на півріччя. Замість щорічних курсових екзаменів вводились випускні. Практика не виправдала цих нововведень.

Отже, дезорганізація університетського життя, студентські хвилювання поставили перед урядом питання про наведення порядку. За наполяганням міністра просвіти статутом 1884 р. було зроблено перші кроки по наведенню порядку: запроваджувалися заходи по підсиленню влади міністра і попечителя, з одного боку, з іншого - по послабленню університетського самоврядування. Правила і інструкції по частині учбовій, науковій, господарській і дисциплінарній тепер видавалися МНП. Попечитель контролював і приймав безпосередньо участь в діяльності університетів. Права, які за статутом 1863р. належали попечителю, тепер передавались міністерству для посилення централізації управління і встановлення урядового контролю. З метою посилення впливу ліквідувалося університетське самоврядування, професорська, студентська корпоративність.

Введення нового статуту супроводжувалось правилами і інструкціями, які відміняли дію окремих статей, оскільки практика показала недосконалість цього статуту. Тому для об'єктивної характеристики стану університетської освіти вважаємо за доцільне проаналізувати документи, які доповнювали дію Статуту. Статут лише в загальних рисах визначав статус студентів. Більш детально він був регламентований Правилами для студентів і сторонніх слухачів імператорських російських університетів, затверджених міністром просвіти 16 травня 1885 р. За цими правилами студенти попадали під суровий нагляд університетського керівництва, детально регламентувалася їх поведінка. Поза університетом студенти підлягали нагляду поліції. Заборонялись будь-які дії, які б мали характер корпоративності: “ст.13. Студенты считаются отдельными посетителями университета, а потому не допускается никакое действие их носящее на себе характер корпоративный... не допускается подача адресов и прошений за подписью нескольких лиц, посылка депутатов,

выставление каких бы то ни было объявлений от имени студентов и т.п.”.[14] Стаття 14 забороняла організацію студентських читалень, їдалень, концертів, балів та інших публічних зборів, які не мають наукового характеру. Заборонялись всякі студентські союзи, товариства, тощо.

З часом було введено нові обмеження щодо вступу до університетів. Розпорядженням МНП 1887 р. прийом євреїв у вищі та середні навчальні заклади було обмежено визначеним для учбового округу відсотком. Тоді ж з метою зменшення доступу до вищої освіти вихідців з малозабезпечених станів плата на користь університету з 10 руб. збільшувалася до 50 руб. за рік [15].

У 1884 р. міністр зобов’язав точно виконувати розпорядження 1880 р. про те, що керівництво середніх шкіл повинно надавати вузам повну інформацію про абітурієнтів щодо “образа мыслей и направления”, про батьків, про побут.

Більше того, 29 липня 1899 р. були опубліковані “Тимчасові правила” про відбуття військової служби у вигляді покарання вихованцям вузів, які були виключені за колективні безпорядки.

16 травня 1885р. міністром просвіти була затверджена інструкція про права і обов’язки інспекції. У параграфі 2 говорилося: “На инспекторе студентов лежит непосредственная ответственность за соблюдение учащимися... порядка и благочиния”[16]. Інспектору надавалося право “в чрезвычайных случаях, относящихся до надзора за студентами и сохранения порядка и спокойствия в стенах университета ... при отсутствии на месте ректора, имеет право непосредственно давать распоряжения экзекутору, кои последний немедленно приводит в исполнение” [17].

1899 року система заміщення вакантних посад на кафедрах безпосередньо МНП була замінена системою вибору кандидатів за конкурсом. Наприкінці 90-х років МНП запропонувало університетам питання про самоуправління. Компетенція університетської Ради поступово розширювалася, одночасно із звуженням кола діяльності Правління. У 1899 р. з метою боротьби зі студентськими хвилюваннями саме Радам було запропоновано створювати комісії щодо розгляду стану університетського життя.

У грудні 1901р. були видані Тимчасові правила про студентські організації, за якими дозволялися вибори курсових старост, визнавалась законність корпоративних організацій студентів в окреслених формах і під наглядом професорів.

Таким чином, введення статуту 1884 р. супроводжувалося прийняттям багатьох інструкцій, правил з метою налагодження університетського життя. Але на практиці вони нерідко мали зворотній ефект, призводили до повного розладу в навчальній та адміністративній частинах, що стало однією з причин росту студентського руху. Проти нього було вжито, з одного боку, заходи по покращенню студентського побуту, з іншого - міри поліцейсько-адміністративного і навіть військового характеру, але вони не мали успіху. Наприкінці 90-х рр. знову на порядок дений стало питання про реформу вищої освіти. З призначенням на посаду міністра просвіти П.С. Ванновського справа реформи набула конкретного характеру.

Університетське питання на межі століть надзвичайно загострилося, оскільки криза урядової політики в цій галузі виявилася раніше, ніж в інших.

У рескрипті імператора на ім'я міністра народної просвіти 25 березня 1901 р. було запропоновано повністю переглянути статuti і штати вузів у зв'язку з реформою освіти. З цією метою 29 квітня 1901р. МНП через попечителів учбових округів запропонувало 18 питань про устрій університетського життя і 15 питань щодо інших вузів.

У травні 1902 р. було створено спеціальну комісію під головуванням керуючого МНП Г.Е. Зенгера. 10 червня 1902 р. імператор у рескрипті підтвердив необхідність законодавчих заходів покращення вищої освіти. Таким чином, на самому високому рівні було визнано незадовільний стан вищої школи. У комісію ввійшли професори вузів, вищих жіночих навчальних закладів, представники міністерств і управлінь, у відомстві яких знаходилися вузи (всього 54 особи).

Влітку 1902 р. було прийнято ряд нових документів: циркуляр про порядок прийому абітурієнтів у вузи, за яким відмінені секретні характеристики з середніх шкіл. Були прийняті Тимчасові правила про дисциплінарний суд у

вузах МНП і нові правила про організацію студентів по курсах, про заснування наукових, літературних студентських товариств. Ради отримували право вибирати суддів до складу дисциплінарного суду. Розгляд студентських справ переходив із компетенції Правління до відання дисциплінарного суду.

1903 року були опубліковані праці комісії. Таким чином, на початок 1904р. вся підготовча робота по реформі вузів була закінчена.

Того ж 1904 року реформу вищої освіти затримано в зв'язку зі змінами в особистому складі і внутрішній організації МНП. На підставі заяви Державної ради 19 квітня 1904 р. знову розширювалася компетенція попечителя, а права університетської влади обмежувалися.

У пояснювальній записці до проекту загального статуту введення цього принципу аргументувалося таким чином: “Научная мысль требует свободы, научная деятельность - самоопределения, и только при коллегиальном участии профессоров во всех делах, касающихся университета, возможно вызвать в них чувство преданности своему учреждению” [18].

За проектом в університетах і взагалі вузах розширювалося внутрішнє самоврядування. Попечитель не мав права втручався у внутрішнє управління закладом. Завідування господарською і дисциплінарною частинами входило до кола обов'язків сенату, який був виборчим органом. Розширювалося коло діяльності факультетів, вченим колегіям надавалося право вказувати кандидатів на вакантні посади викладачів. Змінювалися умови заміщення викладацьких посад: штатним доцентом і екстраординарним викладачем міг бути магістр, ординарним професор - тільки доктор.

У проекті були закладені інші прогресивні зміни. Збільшувалася кількість кафедр число навчально - допоміжних закладів, розширювався доступ до університетів, дозволялася діяльність студентських товариств.

Таким чином, згідно проекту статуту 1905р. відновлювалася університетська автономія, викладацька та студентська корпоративність, розширювалося коло осіб, які мали право поступати в університети, збільшувалися кошти на функціонування університетів, скасовувалися службові та інші права і привілеї осіб з вищою освітою. Але разом з тим, як

вказувалось у пояснювальній записці, автономія допускалася в межах державного закладу, вона не повинна була “противоречить идее Государственной власти, которая вправе требовать от университетов подчинения известному правительственному закону, т.е. отчетности, ревизии и ответственности по закону” [19].

На нараді професорів під головуванням міністра просвіти І.І. Толстого у 1906 р., на відміну від проекту 1905 р. у п.119 був закладений такий важливий принцип як доступність: “в студенты и вольнослушатели Университета принимаются лица без различия пола, национальности и вероисповедания” [20]. Скасовувалися національні, статеві та релігійні обмеження при заміщенні будь-яких посад (п.153). Ще одним нововведенням, порівняно з проектом 1905 р., було положення про те, що при університетах могли організовуватися студентські гуртожитки (п.153). Ці доповнення, особливо перше, суттєво змінювали характер вищої освіти. Вони були результатом боротьби демократичних сил проти дискримінації жінок, “нерусских народностей” та “иноверцев” [21].

Отже, ми можемо підвести поетапні підсумки щодо основних законодавчих документів, які регламентували діяльність вищих навчальних закладів, тобто університетських статутів.

Початок ХІХ ст. ознаменувався заснуванням у Наддніпрянській Україні першого університету – Харківського (1805 р.). Напередодні – 1804 р. було видано перший загальний університетський статут, за яким запроваджувалася німецька система автономізації університетського життя. Університети були центрами навчальних округів, здійснювали керівництво початковими і середніми навчальними закладами, виконували цензурні функції. Очолювала університет рада професорів, яка обирала ректора, мала статус вищої інстанції університетського суду.

Наступний університетський статут - статут 1835 р. вніс зміни не на користь університетів: частково обмежувалась університетська автономія, управління ВНЗ перейшло до опікунів навчальних округів, підлеглих міністерству народної просвіти. Посади ректорів і деканів залишилися виборними, але

кандидатуру ректора затверджував цар. Термін їх повноважень було продовжено до 4 років. Рада професорів втратила самостійність у навчальних і наукових справах. Новий статут ліквідував судові права університетів, було створено нові факультети: філософський, юридичний і медичний, внесено зміни до програм викладання.

Першим значним кроком після скасування кріпацтва у 1861 р. стало проведення університетської реформи, яка ознаменувалася прийняттям університетського статуту 1863 р.. Автономія університетів була відновлена. Важливим заходом цього законодавчого періоду стало залучення університетських рад до розробки законодавчих актів, особливо це стосувалося рад Київського та Харківського університетів, які зробили значний внесок у розробку університетської реформи. Новий університетський статут знову запровадив виборність усіх адміністративних посад і професорів, відновив права ради професорів, що стала головним органом університетського самоврядування, а також університетський суд. Отже, повернення прав університетському самоврядуванню у 60-70-ті роки XIX ст. відбувалося при збереженні впливу та контролю центральних та місцевих органів влади над університетами.

У 80-х рр. царат підтримує видання нового статуту університетів 1884 р., який знову ліквідує автономний статус університетів. Політика царизму в галузі вищої освіти другої половини XIX ст. відзначалася суперечливим характером, прагненням пристосувати прогресивні риси університетського законодавства до бюрократичного апарату самодержавства та подолати опозиційний рух в університетах. Основне завдання уряду полягало у посиленні контролю та нагляду за діяльністю колегіальних університетських установ. Важливе місце в університетській політиці відігравав інститут попечителів учбових округів, які уособлювали урядову політику й були її провідниками на місцях.

Подальша університетська політика розвивала та конкретизувала положення статуту 1884 р., втілюючись у ряді законів та правил, що приймалися у наступні роки. Основною складовою цієї політики було посилення адміністративного

контролю за студентством університетів, у зв'язку з чим відбувалося збільшення повноважень інспекції, яка безпосередньо наглядала за студентами. Втім, студентський рух залишався головним фактором, який зумовлював урядову політику й у 80-90-ті роки XIX ст.

Розвиток університетів на початку XX ст. вимагав подальших перетворень, що й викликало появу декількох проектів наступних реформ 1901 р. та 1905 р. та ін. У грудні 1901 р. міністерство відновило автономію університетів.

У 1904-1906 рр. було розроблено кілька нових проектів, реформи вищої школи, в основу яких було покладено принцип автономії. Та всі ці проекти так і не були втілені у життя.

Посилання

1. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. – 1802-1902 гг. – С. 624.
2. Студенты в русских университетах // Энциклопедический словарь (издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон). – Т. 68. – СПб.: Тип-я АО Брокгауз-Ефрон, 1902. – С.801.
3. Дореволюционное прошлое университета// Московский государственный университет XX - летию Великой социалистической революции. – М.: МГУ, 1937. – С.13.
4. Фромет Б. Очерки по истории студенчества в России. – СПб.: Энергия, 1914. – С.25
5. Пирогов Н. И. Университетский вопрос. – СПб.: Тип-я И. Огрызко, 1863. – С.1.
6. Вождь реакции 60-80-х годов (Неизвестные письма Каткова Александру II и Александру III) // Былое. – 1917. - № 4(26). – С.11.
7. Глинський Б.Б. Университетские уставы (1755 – 1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. – Т.79. – С.730.
8. Общий устав Императорских Российских университетов. 1884. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т.9. – СПб.: Тип-я «Общественная польза», 1893. – С. 986.

9. Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. - Спб: тип-я Спб. тютми, 1901.- С. 5
10. Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 222.
11. Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 гг. - Спб: тип-я Спб. тютми, 1901.- С.45
12. Там же. - С.81.
13. Там же.- С.189-194.
14. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских Российских университетов. - Спб: тип-я Ф. Елеонского, 1885.- С.13
15. Там же. – С. 15.
16. Там же. – С. 30.
17. Инструкция для инспекции. - Спб: тип-я Ф. Елеонского, 1885.- С. 3.
18. Объяснительная записка к проекту общего устава Императорских российских университетов. - Спб., 1905. - С. 32.
19. Объяснительная записка к проекту общего устава Императорских российских университетов. - Спб., 1905. -С.32 -33.
20. Устав Императорских Российских университетов. Проект, выработанный на совещании профессоров под председательством Министра народного просвещения гр. И.И. Толстого в 1906.-Спб.: тип-я МВД, 1906. - С.29.
21. Там же. – С. 102.